

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОФІЦЕРІВ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ

*Пізнавши себе, ніхто вже не залишиться тим, ким він є.
Томас Манн*

В статті розглянуто проблему професійного становлення особистості та її особливості у офіцерів прикордонної служби.

Ключові слова: особистість, розвиток, саморозвиток, професійне становлення.

В статье рассмотрена проблема профессионального становления личности и ее особенности у офицеров пограничной службы

Ключевые слова: личность, развитие, саморазвитие, профессиональное становление.

In the article the problem of the professional becoming of personality and its feature is considered for the officers of frontier service.

Key words: personality, development, self-development, professional becoming.

Постановка проблеми. Аналіз життєвого шляху особистості, встановлення причинно-наслідкових зв'язків із внутрішніми і зовнішніми чинниками лежить в основі досліджень, результати яких стали теоретичною базою концепції професійного становлення особистості (С.Л. Рубинштейн, О.М. Леонтьєв, О.В. Шорохова, Л.С. Виготський; Ф.Б. Ломов, О.М. Сурко, А.І. Крупнов, К.О. Абульханова, Ю.І. Александров, А.В. Брушлинский, К.В. Судаков, В.Д. Шадриков та ін.). В дослідженнях професійного становлення особистості і її професійної самореалізації розглядалися особливості професіоналів окремих сфер діяльності, зміст і динаміка кар'єри (К.М. Гуревич, С.Т. Джанерьян, Е.Ф. Зеєр, Є.О. Клімов, Т.В. Кудрявцев і В.Ю. Шегурова, Л.М. Мітіна, О.А. Молоткова, Н.С. Пряжніков, З.І. Рябікіна, Н.Б. Стамбулова та ін.). Ще одним напрямом дослідження професійної самореалізації особистості є роботи, присвячені аналізу психологічних криз професійної сфери (О.П. Єрмолаєва, С.Т. Джанерьян, Г.В. Дика, Л.В. Шахнач, Є.Ф. Зеєр, А.О. Реан, С.А. Шапкін, J.M. Patterson та ін.).

Процес професійного розвитку та становлення особистості є безперервним та етапним процесом, досліджений відомими українськими (Ж.П. Вірна, Н.Ю. Воляннюк, Н.С. Глуханюк, М.С. Корольчук, С.Д. Максименко, О.А. Матеюк, В.І. Осьодло, Н.І. Пов'якель, В.А. Семиченко, Т.М. Титаренко та ін.) та зарубіжними (Б.Г. Ананьєв, Е.Ф. Зеєр, Є.П. Ільїн, Є.О. Клімов, І.С. Кон, Ю.П. Поваренков, Дж. Сьюпер та ін.) вченими.

Феномен професійного становлення викликає широкий інтерес на різних рівнях наукового пізнання. Окремі дослідники розглядають цей феномен як міру відповідності особистих якостей вимогам професії (В.Д. Шадриков, В.А. Бодров, М.С. Корольчук), як розвиток професійно важливих

якостей до рівня, який відповідає вимогам професії (Є.О. Клімов, Є.Ф. Зеєр, Ж.П. Вірна), як здатність особистості до саморозвитку в процесі діяльності за рахунок опори на власні потенційні можливості (А.О. Деркач, Н.Ю. Воляннюк, В.І. Осьодло).

Професійна діяльність офіцера-прикордонника полягає з одного боку у вирішенні завдань, які безпосередньо пов'язані з охороною державного кордону, з іншого – у здійсненні аналітичної роботи, прогнозування можливого розвитку подій, що пов'язано з запобіганням скоєнню порушень законодавства з прикордонних питань, також він здійснює виховання та навчання своїх підлеглих. Все це вимагає від офіцера не просто алгоритмічного виконання своїх службових обов'язків та посадових інструкцій у різних службових та нестандартних ситуаціях, а й обізнаності з окремих питань, а головне – постійного професійного та особистісного самовдосконалення, що слугуватиме запорукою тієї зразкової відповідності офіцера-прикордонника професійному еталону фахівця, який буде спроможним виконувати покладені на нього нелегкі завдання з охорони недоторканості кордонів нашої незалежної держави.

Метою статті є визначення психологічних особливостей професійного становлення особистості та його особливостей у офіцерів прикордонної служби.

Аналіз останніх досліджень. Розглянемо теоретичні підходи до визначення поняття “професійне становлення”. Джерела його знаходяться в поняттях “становлення”, “становлення особистості”. У науці існує проблема визначення поняття “становлення”. Багато вчених ототожнюють поняття “становлення” і “розвиток” або намагаються знайти відображення одного поняття в іншому. Так, “становлення” визначається як виникнення, утворення чого-небудь у процесі розвитку [1; 4]. Отже, з погляду цього

визначення, процес становлення є складовою процесу розвитку.

У працях сучасних філософів індивідуальний розвиток особистості розглядається через такі процеси: *соціалізацію* – освоєння соціального досвіду; *індивідуалізацію* – формування відмінних якостей однієї людини від іншої за допомогою взаємодії природних задатків, соціальних умов і культури; *персоналізацію* – формування особистості. Становлення також містить у собі всі три названі процеси.

Важливою для нашого дослідження є концепція Е. Фромма, який пов'язує процес становлення особистості із самовизначенням у суспільстві через саморозвиток у діяльності і спілкуванні з іншими людьми.

У дослідженнях В.І. Слободчикова процес становлення розглядається як складова процесу розвитку, одночасно утримує в собі як мінімум три процеси: *становлення* (перехід від одного визначеного стану до іншого – більш високого рівня; єдність уже здійсненого і потенційно можливого), *формування* (оформлення (“знаходження форми”) і удосконалювання; єдність мети і результату розвитку – переважно відноситься до соціально-культурних структур), *перетворення* (саморозвиток і зміна основного життєвого вектора, кардинальна зміна – переважно відноситься до духовно-практичних структур). В.П. Зінченко пов'язує становлення людини з реалізацією її духовної, творчої і соціальної сутностей [4; 8].

Розвиток особистості професіонала відбувається шляхом якісних змін, що ведуть до нового рівня її цілісності шляхом перетворення сформованих установок, орієнтацій, мотивів поведінки під впливом суспільних відносин, що змінюються.

За Л.І. Анциферовою розвиток як основний спосіб існування особистості через соціальне і психічне становлення не обмежується відрізком часу, а здійснюється на всіх етапах життєвого шляху. Чим більш зрілою в соціальному і психологічному змісті стає особистість, тим більше зростає її здатність до подальшого розвитку [7].

Професійний розвиток є невід'ємною частиною професіоналізації особистості. Починається вона на стадії освоєння професії і продовжується на наступних етапах. Більш того, вона не закінчується на стадії самостійного виконання діяльності, а продовжується аж до повного відходу людини від справ, здобуваючи специфічну форму і зміст (Ю.П. Поваренков, 1991) [8, с.416].

Особистість, розвиваючись, формується у цілісну систему соціальних властивостей, що

дозволяє людині функціонувати не тільки в колективній, а й у індивідуальній формі. Особистість сама себе формує, прогножуючи себе в майбутнє. Тому формування особистості є процесом становлення соціально значимих якостей особистості, її переконань, поглядів, здібностей, рис характеру. В міру становлення особистості росте цілісність її психологічної організації, накопичується новий потенціал розвитку.

Особистість професіонала є сформованою цілісною системою професійних знань, умінь, навичок, наповнених особистісним змістом. При цьому індивідуалізоване становлення професійно значимих якостей і здібностей, професійних знань і умінь, активне якісне перетворення особистістю свого внутрішнього світу приводить до принципово нового способу життєдіяльності – творчої самореалізації в професії.

Процес формування особистості професіонала одержав у психології назву професіоналізації. Цей процес починається з моменту вибору професії і триває протягом усього професійного життя людини. Виділяють чотири етапи професіоналізації:

- 1) пошук і вибір професії;
- 2) освоєння професії;
- 3) соціальна і професійна адаптація;
- 4) виконання професійної діяльності.

Під час кожного з цих етапів відбувається зміна ведучих механізмів детермінації діяльності, міняються її цілі. Якщо на початкових етапах суб'єкт ставить перед собою ціль освоїти професію і пристосуватися до її вимог, то на наступному він може прагнути змінити її зміст і умови (Т.В. Кудрявцев, 1986) [8, с.416].

За Е.Ф.Зеєром [3], професійне становлення є цілісним безперервним процесом розвитку особистості спеціаліста, який починається з моменту вибору і прийняття майбутньої професії й закінчується, коли людина припиняє активну трудову діяльність і охоплює на думку автора період з початку формування професійних намірів до завершення професійного життя.

У межах дослідження Н.Ю. Волянук професійне становлення розглядається як процес самореалізації людини в професії, становлення її суб'єктності, котра дозволяє їй самостійно і творчо будувати й розвивати власну професійну діяльність. Авторка виділяє три типи моделей процесу професійного становлення: 1) соціогенетичні моделі (професійний розвиток через проходження індивідом соціальних інститутів – школу, фахову освіту, трудову діяльність); 2) онтогенетичні (вікові) моделі (професійний

розвиток у віковій перспективі людини); 3) адаптивно-фінальні моделі (професійний розвиток під час власне трудової діяльності) [1].

Розглядаючи професійне становлення особистості, багато дослідників виділяють стадії, рівні, етапи, що проходить фахівець у своєму професійному просуванні: *оптант* – фаза вибору професії; *адепт* – фаза прихильності в освоєнні професії; *адаптант* – звикання молодого фахівця до роботи, входження в тонкощі роботи; *інтернал* – досвідчений працівник, який здатен самостійно і успішно виконати професійними обов'язки; *майстер, авторитет, наставник*.

Так, Т.В. Кудрявцев, Е.Ф. Зеєр виділяють чотири стадії професійного становлення особистості професіонала:

1. Формування професійних намірів: усвідомлений вибір особистістю професії на основі обліку своїх індивідуально-психологічних особливостей. Професійне становлення починається з формування професійних намірів, що є рівнодіючою багатьох чинників: престижу професії, потреби суспільства, впливу родини, засобів інформації і т.п. Важливу роль у виборі професії відіграє спрямованість особистості на визначений предмет праці, що виявляється в інтересах, захопленнях.

2. Професійна підготовка або навчання: освоєння системи професійних знань, умінь і навичок, формування професійно-важливих якостей особистості, схильність і інтерес до майбутньої професії. Друга стадія – це, насамперед, навчання у вищому навчальному закладі. Основними психологічними новоутвореннями на цьому етапі є професійна спрямованість, професійно-етичні ціннісні орієнтації, духовна зрілість, готовність до професійної діяльності.

3. Професіоналізація або професійна адаптація: входження й освоєння професії, професійне самовизначення, набуття професійного досвіду, розвиток властивостей і якостей особистості, необхідних для кваліфікованого виконання професійної діяльності.

4. Майстерність, часткова або повна реалізація особистості в професійній діяльності: якісне, творче виконання професійної діяльності, інтеграція сформованих професійно-важливих якостей особистості в індивідуальний стиль діяльності. В міру оволодіння професійною майстерністю все більшу привабливість здобуває сама діяльність [3; 5].

Різні автори виділяють різні етапи та стадії професійного становлення особистості. Але враховуючи особливості професійної

діяльності офіцерів-прикордонників, найбільш оптимальним на нашу думку, є виділення таких стадій: професійної підготовки, професійної адаптації, первинної професіоналізації, вторинної професіоналізації, майстерності.

Професійне становлення припускає використання сукупності прийомів соціального впливу на особистість, її включення в різні види діяльності, що мають за мету сформувати систему професійно важливих якостей.

В утворенні комплексів професійно важливих якостей особистості офіцера прикордонної служби беруть участь не тільки сукупності властивостей особистості, пов'язані з видом діяльності, але особистісні якості, професійно важливі для будь-якого виду професійної діяльності. Це, насамперед відповідальність, самоконтроль, професійна самооцінка, що є важливим компонентом професійної самосвідомості, і трохи більш специфічні емоційна стійкість, тривожність, відношення до ризику [7].

Найбільш загальним протиріччям, що лежить в основі динаміки професійного самовизначення особистості на всіх стадіях її професійного становлення, є діалектичне протиріччя між потребою людини в професійному самовизначенні (яке в різних випадках може виражатися як потреба в придбанні визначеного соціального статусу, у самореалізації, самоствердженні) і відсутністю необхідних професійних знань, умінь і навичок для її задоволення. Разом з тим кожній стадії професійного становлення особистості властиві також і специфічні протиріччя, що визначають характерні для неї особливості динаміки професійного самовизначення, а також психологічні механізми зміни його етапів. Так, на різних стадіях професійного становлення особистості змінюється місце образу “Я” професіонала в загальній “Я–концепції”, і проблема їх співвідношення між собою є проекцією або окремим випадком більш загальної проблеми, що стосується місця професійного самовизначення в життєвому самовизначенні.

Так, становлення “особистості професіонала” у соціально орієнтованих професіях розглядає у своїй роботі А.Р. Фонарьов. Оскільки діяльність у даних професіях побудована на взаємодії між людьми, то під час обговорення становлення професіонала, насамперед, необхідно звернутися до різних типів соціальних зв'язків між суб'єктом і світом, вважає автор виділяючи три модуси людського існування: *володіння, соціальних досягнень і служіння*.

Зазначені модуси, на думку автора, є етапами становлення професіонала. Кожен модус охарактеризований ним за наступними параметрами: відношення особистості до себе, відношення до інших, відношення до справи [9].

Модус володіння характеризується тим, що людина прагне “опанувати предметом”. На даній стадії становлення, як і на всіх інших, можна виділити дві лінії, одна з яких характерна для початківців, що лише поинають овоювати професію. Це такий стан, при якому індивід уже залишив одну буттєву спільність, але ще не знайшов іншу, більш високого рівня (наприклад, уже не студент, але ще не ввійшов у професійну спільність). Інший вектор становлення особистості професіонала пов’язаний з тим, що людина вже знайшла себе в професії і не хоче змінювати ні себе, ні свою діяльність [9].

При переході до *модусу соціальних досягнень* мають місце два способи реалізації прагнення до переваги над іншими людьми. Перший пов’язаний з прагненням до соціального статусу, другий характеризується спрямованістю до досягнення власне професійних успіхів [9].

Модус служіння являє собою останній етап становлення професіонала, що характеризується появою “пікових переживань” успішності, що стають частішими. Дуже важливе місце в цьому модусі автор відводить рефлексії [9].

Професійне становлення – один з основних чинників розвитку особистості. Вивчення й аналіз проблеми професійного розвитку дозволяє стверджувати, що професійне становлення особистості визначене як регульований процес зміни визначених якостей особистості як суб’єкта діяльності. Воно не обмежується періодом навчання в навчальному закладі, а є тривалим процесом оволодіння професією [6].

На думку Н.Ю. Волянук, особливе місце в розумінні та пізнанні процесу професійного становлення набуває виявлення та вивчення психологічних механізмів, що забезпечують розвиток особистості. Серед основних механізмів, що сприяють самореалізації, представники глибокої психології виділяють процеси ідентифікації й автономізації особистості [1].

Реалізація професіонала вплетена в контекст професійного становлення як закономірної циклічної зміни його етапів, що характеризуються своєрідністю відносин професіонала із самим собою, суспільством, предметом і засобами праці. Динаміку реалізації професіонала в суспільстві

забезпечують оптимальне співвідношення перетворюючого, стабілізуючого і виконавського компонентів професійної ідентичності і циклічний перехід ролі провідного компонента від одного до іншого. Професійна ідентичність з’являється на досить високих рівнях професійного становлення і є стійким узгодженням основних елементів професійного процесу [2].

Погоджуючись з позицією Є.П. Єрмолаєвої, зазначаємо, що саме професійна ідентичність є метою, умовою та сутністю професійного становлення офіцера прикордонника, яка забезпечує ототоження його з професією та обумовлює безперервність розвитку особистості в професії, так би мовити, виводить офіцера на найвищий рівень оволодіння професійною майстерністю. Структуру професійної ідентичності утворюють: індивідуальний (професійна самоідентифікація, або Я-концепція), інструментальний (професійні знання, уміння, навички), і соціальний (відповідність соціальному замовленню) компоненти [6].

На думку О.А. Матеюка, професійне становлення офіцерів-прикордонників – це інтегративне поняття, що відображає продуктивний, обумовлений прикордонною специфікою процес професійного розвитку особистості, який спонукає її до професійної діяльності. При цьому автор виділяє три етапи професійного становлення офіцерів-прикордонників: початковий (фундаментальна (базова) підготовка), основний (загальнопрофесійна підготовка) і визначальний (підготовка до призначення і діяльність після призначення на первинну офіцерську посаду) [6]. Основна задача всіх етапів професійного становлення офіцерів-прикордонників – формування професіонала, що здатний вирішувати складні професійні задачі і який має навички виховання і навчання підлеглих. Відповідно, у структурі професійного становлення офіцерів-прикордонників О.А. Матеюком визначено три компоненти і їх змістову характеристику: організаційний (складається у формуванні професійних знань, умінь і навичок), особистісний (забезпечує здійснення професійної діяльності і формування професійне важливих якостей офіцера-прикордонника), мотиваційний (спонукає до професійної діяльності). Усі зазначені компоненти професійного становлення офіцерів-прикордонників взаємообумовлені і знаходяться у взаємозв’язку [6]. Погоджуючись з цим положенням зазначимо, що офіцер-прикордонник повинен сам виступати активним суб’єктом свого особистісно-

професійного розвитку, займаючи активну життєву позицію і усвідомлюючи високий рівень важливості та соціальної значущості результатів своєї професійної діяльності.

Висновок. Доцільно розглядати професійне становлення офіцера прикордонної служби з точки зору саморозвитку, що включає освоєння наступних дій: цілепокладання (вибір цілей професійної діяльності і постановка завдань); планування (вибір дій, що дозволяють досягти поставлених цілей і задвдань); оволодіння засобами і способами самовиховання; самоконтроль (порівняння досягнутих результатів з очікуваними); корекцію (виникає у випадку відхилення від намічених цілей).

Виходячи з посилань, позначених вище, спираючись на дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів можна виділити такі рівні професійного становлення офіцера:

– перший рівень – потреби у саморозвитку ще не набули конкретного змісту. Як правило, на цьому рівні професійне становлення здійснюється під впливом зовнішніх умов і об'єктивних вимог;

– другий рівень – цілепокладання стає більш конкретним. Офіцер ставить перед собою визначені задвдання по саморозвитку. Ці завдання найчастіше стосуються не особистості в цілому, а окремих якостей і умінь. Багато чого як і раніше залежить від обставин;

– третій рівень – офіцер самостійно і всебічно аналізує і формулює цілі власного

професійного розвитку, самостійно здійснює планування, намічає засоби і прийоми роботи над собою, здійснює самоконтроль проміжних і кінцевих результатів, уточнення цілей і корекцію дій.

Розглядаючи професійне становлення з точки зору професіогенезу, в міру професійного становлення офіцера відбуваються якісні зміни в характері його професійних рішень. Для початку професійної діяльності характерно те, що молодший офіцер орієнтований скоріше на поточні справи, чим на перспективу; він реагує на виникаючі ситуації. Лише в міру нагромадження практичного досвіду офіцер починає виділяти визначені стрижневі ідеї своєї діяльності, що організують рішення різноманітних конкретних завдань; починає точніше передбачати результати своїх впливів; цілеспрямовано створює потрібні йому ситуації, “випереджаючи” хід подій, а також намагається використовувати виникаючі ситуації в професійних цілях. Етапи професійного становлення можна розглядати й у залежність від стажу офіцера-прикордонника.

Перспектива подальших досліджень. Дослідницький інтерес становить одержання емпіричних результатів індивідуально-психологічних особливостей офіцерів прикордонної служби на різних етапах їх професійного становлення.

Література

1. Волянюк Н. Ю. Психологія професійного становлення тренера: [монографія] / Н. Ю. Волянюк. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2006. – 444 с.
2. Ермолаєва Е. П. Психологія соціальної реалізації професіонала / Е. П. Ермолаєва. – М. : Изд-во “Институт психологии РАН”, 2008. – 347 с.
3. Зеер Э. Ф. Психология профессионального развития: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Э. Ф. Зеер. – М.: “Академия”, 2006. – 240 с.
4. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: [учеб. пособие для высш. учеб. заведений] / Е. А. Климов. – М. : “Академия”, 2007. – 304 с.
5. Кудрявцев Т. В. Исследование психологических особенностей профессионального становления личности // Методологические проблемы повышения эффективности психолого-педагогических исследований / Отв. ред. Н. Д. Никандров. – М., 1985. – С. 132–143.
6. Матеюк О. А. Профессиональное становление офицеров-пограничников: проблемы и перспективы / О. А. Матеюк // Коченовские чтения “Психология и право в современной России”. – М. : МГППУ. – 2010. – С. 217–218.
7. Психология формирования и развития личности / [отв. ред. Л. И. Анциферова]. – М.: Наука, 1981. – 365 с.
8. Психология: [учебник для гуманитарных вузов] / Под общей ред. В. Н. Дружинина. – СПб. : Питер, 2005. – 651 с.
9. Фонарев А. Р. Психологические особенности личностного становления профессионала / Фонарев А. Р. – РАО; Московский психолого-социальный ин-т. – М.; Воронеж : МПСИ, 2005. – 559с.